

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології та соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології

Кваліфікаційна робота
(бакалавра)

з теми: **«ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО
СТАВЛЕННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ДО СЕБЕ ТА
РОВЕСНИКІВ»**

Виконала: студентка 3 курсу
Psms1-B19z групи
спеціальності 053 Психологія
(заочна форма навчання)
Качур Діана Михайлівна

Науковий керівник:
Славіна Наталія Сергіївна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної
та практичної психології

Рецензент:
Дідик Наталя Михайлівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної
педагогіки та соціальної роботи

Кам'янець-Подільський – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАВЛЕННЯ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ДО СЕБЕ ТА РОВЕСНИКІВ.....	7
1.1. Теоретичні підходи до проблеми ставлень у психологічній літературі.....	7
1.2. Аналіз стану розробки проблеми самоствавлення особистості.....	14
1.3. Основні тенденції в дослідженні системи емоційних ставлень дитини дошкільного віку.....	17
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	24
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО СТАВЛЕННЯ ДИТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ДО СЕБЕ ТА РОВЕСНИКІВ.....	25
2.1. Програма дослідження та методика вивчення емоційного ставлення дошкільників до себе і ровесників.....	25
2.2. Результати дослідження особливостей емоційного ставлення дошкільників до себе.....	33
2.3. Результати дослідження особливостей емоційного ставлення дошкільників до ровесників та його взаємозв'язку з їх самоствавленням.....	39
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	58
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	63
ДОДАТКИ.....	69

ВСТУП

Актуальність дослідження.

Дошкільний вік характеризується бурхливим розвитком емоційної сфери, яка справляє величезний вплив на особистісний розвиток дитини, на оволодіння нею різноманітними видами діяльності. Часто емоції дошкільника відіграють роль мотива його поведінки. Впродовж дошкільного дитинства емоції розвиваються, ускладнюються і набувають інтелектуалізованого характеру (Л.С. Виготський). Дослідження емоцій має суттєве значення для розробки загальних проблем онтогенезу людської психіки, який включає як інтелектуальний, так і особистісний розвиток. Адже «морально вихованою і зрілою людиною буде не та, яка знає норми і правила поведінки, а та, у якої знання пов'язані з почуттям, з певним емоційним ставленням і складають переконання, серцевину її особистості» (Виготський, 1997). Таким чином, виховання підростаючого покоління передбачає не лише передачу дитині знань, умінь і навичок, а й формування у неї певного емоційного ставлення до навколишньої дійсності та оточуючих людей.

Особливої уваги заслуговує вивчення системи емоційних ставлень, оскільки ставлення загалом є проекцією особистісного розвитку людини, який започатковується у дошкільному віці. В структуру ставлення входять когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. Співвідношення когнітивного та емоційного компонентів з віком змінюється. Чим молодша дитина, тим менш наявне в її ставленні знання і тим більшого значення набувають емоції. Виходячи з цього, між термінами «ставлення» і «емоційне ставлення», коли йдеться про дошкільний вік, можна поставити знак рівності (Котирло, 2002).

На важливості дослідження емоційної сфери, зокрема емоційних ставлень дітей дошкільного віку наголошував О.В. Запорожець. Він стверджував, що виховання почуттів з перших років життя є найважливішим завданням, оскільки те, як будуть засвоюватися знання та уміння

«вирішальним чином залежать від емоційного ставлення суб'єкта до оточуючих людей і оточуючої предметної дійсності» (Запорожець, 2006).

Провідними ставленнями особистості є ставлення до інших людей, до праці і до себе самої. Якщо особливості ставлення особистості до інших і до праці досліджені та знайшли своє висвітлення у психолого-педагогічній літературі, то ставлення до себе залишається найменш дослідженим, особливо коли йдеться про дітей дошкільного віку.

В працях І.Д. Беха, О.О. Бодальова, М.Й. Боришевського, О.О. Кононко, В.К. Котирло, О.М. Леонтьєва, В.І. Мерліна, С.Л. Рубінштейна, Ю.О. Приходько, В.В. Століна розглядаються загальнотеоретичні та методологічні підходи до вирішення питання про природу, генезу та структуру ставлень особистості крізь призму її морального становлення, формування її характеру. Для особистісного розвитку дитини важливо формування у неї емоційно-ціннісного ставлення до себе як до суб'єкта гуманних стосунків з ровесниками. Таке ставлення до себе складається на ґрунті дитячих переживань, що виникають у взаємодії з іншими дітьми, яку організовує дорослий. Виходячи з цього, ставлення до себе та інших людей розглядаються у психології як проблема, розробка якої може збагатити теорію та практику виховання підростаючого покоління. Важливим є дослідження взаємозв'язку між ставленням дитини до себе і ставленням до інших людей, оскільки саме у стосунках з ними відбувається її особистісний розвиток.

Недостатня розробленість названих аспектів проблеми ставлення особистості та важливість їх дослідження на етапі дошкільного дитинства, який є початковим етапом її особистісного розвитку, і зумовили вибір теми даного дослідження: «Психологічні особливості емоційного ставлення дітей дошкільного віку до себе та ровесників».

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати і експериментально дослідити психологічні особливості емоційних ставлень дитини до себе та ровесників.

Відповідно до поставленої мети дослідження були поставлені наступні

завдання:

1. Обґрунтувати теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми ставлення особистості до себе та інших.
2. Вивчити психологічні особливості емоційного ставлення дітей середнього і старшого дошкільного віку до себе та однолітків, їх зв'язок і статеві відмінності.
3. Виявити особливості усвідомлення дітьми власних і чужих переживань та їх зв'язок із ставленням до себе і ровесників як чинника особистісного розвитку.

Об'єкт дослідження – особистісний розвиток дитини дошкільного віку.

Предмет дослідження – психологічні особливості емоційних ставлень до себе й ровесників дитини дошкільного віку та їх вплив на її особистісний розвиток.

Методологічною і теоретичною основою дослідження є: вчення про закономірності розвитку психіки в онтогенезі (Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн); положення про єдність інтелекту і афекту (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, В.М. М'ясищев); положення вікової та педагогічної психології про сутність та закономірності розвитку особистості дітей дошкільного віку (Л.І. Божович, О.В. Запорожець, М.І. Лісіна, В.К. Котирло, В.І. Мухіна); концепція генези спілкування (М.І. Лісіна, Б.В. Ломов, О.Г. Рuzська, О.В. Смірнова); модель формування в дошкільному віці системи провідних ставлень як визначальних чинників особистісного розвитку (Ю.О. Приходько); психологічні основи особистісно зорієнтованих технологій виховання (І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, О.О. Кононко).

Методи дослідження. Для розв'язання завдань, досягнення мети дослідження нами був використаний комплекс теоретичних та емпіричних методів, який включав аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, спостереження, бесіду, опитування, методи якісного та кількісного аналізу отриманих дослідницьких даних, методи математичної статистики.

Наукова новизна і теоретична значущість отриманих результатів дослідження полягають в тому, що: розширено та доповнено зміст понять «емоційне ставлення», «самоствалення» та «ставлення до ровесників», виявлено їх критерії та рівні; дістало подальшого розвитку питання основних психологічних чинників особистісного розвитку дитини дошкільного віку, проблеми формування провідних ставлень особистості.

Контингент досліджених. Експеримент проводився на базі ДНЗ «Берізка» с. Голосків Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Загалом дослідженням було охоплено 40 дітей середнього та старшого дошкільного віку, вихователі та батьки.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблені психологічно обґрунтовані прийоми вивчення самоствалення дитини дошкільного віку, обґрунтовані прийоми організації спілкування дітей в умовах дошкільного навчального закладу, що можуть бути використані у роботі вихователів та практичних психологів. Отримані результати дослідження використовуються у лекційних курсах з вікової та педагогічної психології, психодіагностики, психокорекції.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідались та отримали схвалення на XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2022р.).

Структура роботи. Структура кваліфікаційної роботи складається із вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (75 найменувань). Загальний обсяг дипломної роботи становить 73 сторінки.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Ставлення особистості розглядається як її суб'єктивний вибірковий зв'язок із значущими для неї об'єктами, як інтегральна властивість, яка виступає єдністю когнітивного, поведінкового та емоційного компонентів. Когнітивний – складають знання про об'єкт, оцінні судження про нього. Поведінковий – це готовність діяти певним чином стосовно об'єкта, який має для людини особистісну значущість. Емоційний компонент є провідним у ставленні і включає переживання, які пов'язані у людини з певним об'єктом чи подією. Співвідношення когнітивного та емоційного компонентів з віком змінюється. Чим молодша дитина, тим менш наявне в її ставленні знання і тим більшого значення мають емоції. Виходячи з цього, саме емоційне ставлення дитини дошкільного віку визначає її поведінку та особистісний розвиток.

2. Ставлення до себе та ровесників є проекцією особистісного розвитку дитини, який проходить етапи: виділення себе об'єктом ставлень інших людей; виділення себе суб'єктом взаємин; становлення уявлень про себе та поява ставлення до себе. Співвідношення рівня емоційного самоставлення дитини з рівнем її доброзичливості до однолітків характеризує особливості становлення її особистості.

3. Критеріями визначення самоставлення є: валентність (позитивне, схвальне ставлення до себе; негативне, несхвальне; амбівалентне, яке поєднує в собі різні, іноді протилежні переживання); виразність (як зовнішньо проявляються переживання, рівень емоційності – яскраве або стримане ставлення до себе); самостійність (чи сама дитина виявляє ставлення, чи лише на запитання дорослого); спрямованість самоставлення (на себе загалом, на окремі власні риси та вчинки, на результат своєї діяльності). Проведене

дослідження дозволило здійснити психологічний аналіз позитивного, амбівалентного та негативного ставлення дітей середнього і старшого дошкільного віку до себе.

4. Емоційне ставлення до себе і ровесників у дітей дошкільного віку уже яскраво виражене. Для дітей 5-го і 6-го р.ж. притаманне переважно позитивне емоційне ставлення до своїх якостей, тобто прийняття себе і задоволеність собою. До ровесників переважає амбівалентне ставлення. З віком відбувається поглиблення диференціації ставлення до різних однолітків та різних якостей однієї дитини, в чому виявляється вибірковість емоційних ставлень дошкільників. Серед досліджуваних 6-го р.ж. зростає критичність до себе та ровесників. Але загальна тенденція розвитку емоційного ставлення середніх і старших дошкільників характеризується високою оцінкою своїх досягнень на фоні намагань принизити успіхи однолітків. Про власні результати діти пам'ятають краще і більше, ніж про успіхи товаришів. Дитина старшого дошкільного віку більш, ніж середнього, здатна виявляти критичне ставлення до своїх вчинків та поведінки ровесників, порівнювати їх з правилами поведінки, що, безумовно, є показником особистісного зростання.

5. Дослідженням виявлена наявність суттєвого зв'язку між самоставленням дитини та її ставленням до ровесників в групі старших дошкільників, який полягає в тому, що ставлення дитини до себе обумовлює її ставлення до ровесника. Цього не було виявлено у досліджуваних середнього дошкільного віку.

6. У старших дошкільників наявний зв'язок: між емоційним ставленням до себе і усвідомленням власних переживань, між усвідомленням своїх переживань та усвідомленням переживань ровесників. Дитина розуміє ті почуття однолітків, які пам'ятає з минулого власного досвіду, уже може співвідносити свої переживання з переживаннями ровесників, переносити ці переживання з уявних у реальні ситуації.

Проведене дослідження емоційного ставлення дітей дошкільного віку до себе і ровесників не вичерпує всіх аспектів проблеми ставлень особистості.

Подальша розробка даної проблеми вбачається нами у вивченні можливостей впливу сімейних стосунків на формування позитивного ставлення дитини до себе та інших людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамян Л.А. Преодоление негативных эмоциональных состояний детей дошкольного возраста средствами игры. *Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста: Психологические исследования /* Под ред. А.В. Запорожца, Я.З. Неверович. Москва : Педагогика, 2001. С.100–122.
2. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. Москва : МГУ, 2001. 104 с.
3. Бодалев А.А. Психология о личности. Москва : Изд-во МГУ, 2000. 188 с.
4. Беленька Г. В. Вихователь дітей дошкільного віку: становлення фахівця в умовах навчання. Київ : «Світоч», 2006. 140с.
5. Богуш А. М. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного. Луганськ : «Альма-матер», 2006. 160с.
6. Божович Л. И. Психическое развитие школьника и его воспитание. Москва : Знание, 2000. 345с.
7. Борисова З. Н., Кузьменко В.У. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки. Київ : Вища школа, 2004. 511с.
8. Боришевський М. Й. Проблема самоактивності особистості: сутність, сучасний стан, перспективи дослідження. *Наукові записки інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. Київ : Міленіум, 2006. Вип. 25. С. 106 –118.
9. Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонения. Москва : Педагогика, 2000. 144с.
10. Вікова та педагогічна психологія: навч. Посібник. [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.]. Київ: Просвіта, 2001. 416с.
- 11.Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва : Просвещение, 2000 . 464 с.

12. Былкина Н.Д., Люсин Д.В. Развитие представлений детей об эмоциях в онтогенезе. *Вопросы психологии*. 2000. №5. С.38–48.
13. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонения. Москва : Педагогика, 2009. 144 с.
14. Бреслав Г.М. Эмоциональные процессы. Рига, 2000. 44 с.
15. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. Москва : Изд-во МГУ, 2000. 288 с.
16. Воспитание дошкольника в труде / В.Г. Нечаева, Р.С. Буре, Л.В. Загик и др.; Под ред. В.Г. Нечаевой. Москва : Просвещение, 2003. 208 с.
17. Воспитание гуманных чувств у детей (В.К. Котырло, С.Е. Кулачковская, С.А. Ладывир и др.) / под ред. Л.Н. Проколиенко, В.К. Котырло. Киев : Рад. школа, 2000. 174 с.
18. Выготский Л.С. Лекции по психологии. СПб. : Союз, 1997. 144 с.
19. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. Москва : Изд-во МГУ, 1997. 176 с.
20. Давыдов В.В. Генезис и развитие личности в детском возрасте. *Вопросы психологии*. 2002. №1. С.22–33.
21. Дилео Д. Детский рисунок: диагностика и интерпретация. Москва : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. 272 с.
22. Додонов Б.И. Гармоническое развитие и типологическое своеобразие личности. *Психология формирования и развития личности: (Сб. статей)* / под ред. Л.И. Анцыферовой. Москва : Наука, 2001. 365 с. С. 284–305.
23. Джемс У. Психология. Москва : Педагогика, 2005. 368 с.
24. Дятленко Н.М. Психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників: дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2002. 205 с.
25. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция / В.В. Лебединский, О.С. Никольская, Е.Р. Баянская, М.М. Либлинг. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 2000. 197 с.
26. Запорожец А.В. К вопросу о генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребенка. Москва : Педагогика, 2006. С.260–275.

27. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Рад. школа, 1999. 608 с.
28. Коломинский Я.Л. Психология детского коллектива: Система личных взаимоотношений. Минск : Народная асвета, 2004. 239 с.
29. Кононко О.Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід). К.: Стилос, 2000. 336 с.
30. Кряжева Н.Л. Развитие эмоционального мира детей. Популярное пособие для родителей и педагогов. Ярославль : Академия развития, 2006. 208 с.
31. Кулачківська С. Є. Віковий аспект психічного розвитку дитини-дошкільника. Психічний розвиток дитини-дошкільника: навчальний посібник для педагогів. Київ : Світоч, 2004. 75с.
32. Кутішенко В.П. Динаміка емоційно-ціннісного ставлення молодших школярів до учбової діяльності: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2003. 186с.
33. Кузьменко В.У. Емоції. *Дошкільне виховання*. 2001. №6. С.20–21.
34. Лаврентьева Г.П. Роль эмоций в овладении дошкольниками правилами взаимоотношений со сверстниками. Автореф. дис...канд. психол. наук. Киев. 1982. 22 с.
35. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности. 2-е изд. Москва : Смысл, 2001. 64 с.
36. Лисина М.И., Сильвестру А.И. Психология самопознания у дошкольника. Кишинев : Штиинца, 2003. 111 с.
37. Моральный выбор / под общ. ред. А.И. Титаренко. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 2000. 344 с.
38. Мухина В.С. Психология дошкольника. учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Под ред. Л.А. Венгера. Москва : Просвещение, 2003. 239 с.
39. Мясищев В.Н. Психология отношений: Избранные психологические труды / А.А. Бодалев (ред.) Москва : Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО «Модэк», 2005. 356 с.

40. Непомнящая Н.И. Становление личности ребенка 6-7 лет. Москва : Педагогика, 2002. 160 с.
41. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. Київ : Либідь, 2000. 192 с.
42. Отношения между сверстниками в группе детского сада: опыт социально-психологического исследования / под ред. Т.А. Репиной. Москва : Педагогика, 2002. 200 с.
43. Пантилеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. Москва : Изд-во МГУ, 2001. 108 с.
44. Пеньковська Н.М. Психологічні умови розвитку рефлексії у молодших школярів: дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2003. 160 с.
45. Психологія особистості: Словник-довідник / за редакцією П.П. Горностаєва, Т.М. Титаренко. Київ : Рута, 2001. 320 с.
46. Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості: у 2 т. Т.2. АПН України. Інститут психології ім. Г.С. Костюка; За ред. М.Й. Боришевського. Київ : Дніпро, 2001. 244 с.
47. Психологія : Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова. Київ : Либідь, 1999. 558 с.
48. Психологические проблемы взаимодействия коллектива и личности: Сб. науч. тр. / под ред. А.В. Петровского. Москва, 2000. 146 с.
49. Психічний розвиток дитини-дошкільника: навч. посіб. для педагогів, психологів, вихователів дит. дошк. закладів / [Кулачківська С.Є., Ладивір С.О., Піроженко Т.О. та ін.]. Київ : Світоч, 2004. 75с.
50. Психологічний довідник учителя: в 4 книгах / [упоряд. В. Андрієвська]; наук. ред. С. Максименка. Київ : Главник, 2005. 96 с. (серія «Психологічний інструментарій»).
51. Психология самосознания. Хрестоматия. Самара : Издательский дом «БАРАХ-М», 2007. 672с.

52. Приходько Ю.О. Генезис провідних ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку: дис. доктора психол. наук: 19.00.07. Київ, 1997. 439 с.
53. Приходько Ю.О. Формування позитивних взаємин у дитячому колективі. Київ : Рад. школа, 2002. 126 с.
54. Развитие общения у дошкольников со сверстниками / под ред. А.Г. Рузской. Москва : Педагогика, 2001. 216 с.
55. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста: Психологические исследования / под ред. А.В. Запорожца, Я.З. Неверович. Москва : Педагогика, 2006. 176 с.
56. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека: пер. с англ. Москва : Прогресс, Универс, 2004. 480 с.
57. Рубинштейн С.Л. Эмоции / Основы общей психологии: В 2-х томах. Т.2. Москва : Педагогика, 2001. 328 с. С.140–181.
58. Рудестам К. Групповая психотерапия. СПб. : Издательство «Питер», 2000. 384 с.
59. Столин В. В. Самосознание личности. Москва : МГУ, 2002. 286с.
60. Столяренко Л. Д. Взаимодействие в группе. Психология: учебник для вузов. СПб., 2005. С. 512– 526.
61. Смирнова Е.О., Утробина В.Г. Развитие отношения к сверстнику в дошкольном возрасте. *Вопросы психологии*. 1996. №3. С.5–14.
62. Субботский Е.В. Психология отношений партнерства у дошкольников. Москва : МГУ, 2006. 144 с.
63. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
64. Тищенко С.П. Емоційно-ціннісне ставлення до себе як структурний компонент образу «Я». Київ, 2003. 171 с.
65. Терещук Р.К. Общения и избирательные взаимоотношения дошкольников / ред. А.Г. Рузская. Кишинев : Штиинца, 2009. 101 с.
66. Урунтаева Г.А., Афонькина Ю.А. Практикум по дошкольной психологии: пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. Москва, 2001. 304 с.

67. Формирование коллективных взаимоотношений детей старшего дошкольного возраста / В.Г. Нечаева, Т.А. Маркова, Р.И. Жуковская и др. Москва : Просвещение, 2002. 384 с.
68. Формирование взаимоотношений дошкольников в детском саду и семье / под ред. В.К. Котырло. Москва : Педагогика, 2002. 144 с.
69. Хухлаева О.В., Хухлаев О.Е., Первушина И.М. Маленькие игры в большое счастье. Как сохранить психическое здоровье дошкольника. Москва : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. 224 с.
70. Чиркова Т.В. Психологическая служба в детском саду: учебное пособие для психологов и специалистов дошкольного образования. Москва, 1998. 255 с.
71. Чистякова М.И. Психогимнастика / под ред. М.И. Буянова. Москва : Просвещение, 2000. 128 с.
72. Шванцара Л., Шванцара Й. Развитие детских графических проявлений. *Альманах психологических тестов. Рисуночные тесты.* Москва : КСП, 2007. С.286–306.
73. Широкова Г. А. Справочник дошкольного психолога. Ростов-на-Дону : «Феникс», 2005. 384с.
74. Якобсон П.М. Эмоциональная жизнь школьника (Психологический очерк). Москва : Просвещение, 1996. 292 с.
75. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції: навч. посібник. Київ : Либідь, 2006. 264 с.